

14. Деякі інституціональні аспекти земельних відносин в Україні: стан та напрямки вдосконалення: / І.К. Бистряков, О.С. Новоторов, Т.С. Ніколаєнко та ін. / РВПС України НАН України. – К., 2002. – 134 с.

15. Огінський А.М. Національна система сільського господарства: вступ до загальної теорії і практики державного управління. – К.: ІАЕ, 1999. – 365 с.

16. Гродзинський Д.М. Основи ландшафтної екології: Підручник.–К.: Либідь, 1993.– 224 с.

УДК 332.2.021

В.М. БУДЗЯК

Рада по вивченню продуктивних сил України НАН України

ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ ОЦІНКИ ЗЕМЕЛЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ

Наукові підходи до екологічної оцінки земель нині досить різноманітні і багатогранні. Вважаємо, що основними напрямками такої оцінки є: втрати природних властивостей ґрунтів та земель; вплив на землі зовнішніх факторів (природних та антропогенних) і порівняння його з допустимими рівнями; раціональність (з погляду на збереження природних властивостей) організації земельних площ або угідь; заходи щодо упередження негативного впливу на ґрунт; стійкість ґрунту та земель до окремих видів забруднення або їх сукупності; якість заходів щодо охорони земель та відтворення втрачених ними природних властивостей.

Зазначені напрями екологічної оцінки земель взаємопов'язані і доповнюють один одного. Тому оцінка буде комплексною лише тоді, коли вона здійснюватиметься на певній обмеженій території одночасно в усіх напрямках. Взаємопов'язаність напрямів оцінки впливає із взаємозв'язків явищ та процесів, які оцінюються. Ці процеси прискорюються і зумовлюють появу інших процесів. Зокрема, нераціональна структура сільськогосподарських угідь значною мірою сприяє розвитку процесів ерозії, засоленості ґрунту, які погіршують властивості земель та ґрунтів (зокрема, їх родючість).

Нині екологічна оцінка земель зводиться до оцінки процесів її деградації – засолення, заболочення тощо та розвитку водної і вітрової ерозії, а також до оцінки витрат на здійснення агротехнічних, лісомеліоративних і гідротехнічних заходів, що можуть ліквідувати негативні впливи на ґрунт і землю. При цьому ще за часів колишнього Радянського Союзу всі землекористувачі [1, с. 125] зобов'язані були не тільки охороняти, але і відновлювати родючість ґрунтів та земель сільськогосподарського призначення.

Наступною проблемою екологічної оцінки таких земель є те, що її здійснення є об'єктивним, а з погляду економічної оцінки – суб'єктивним

процесом. Так, на відміну від інших галузей виробництва, в сільському господарстві вирощується досить сталий набір сільськогосподарських культур.

Тому екологічну оцінку через вартість недоотриманої продукції необхідно здійснювати насамперед з урахуванням та на основі якісних характеристик окремих сільськогосподарських культур. Це підтверджує і той факт, що в окремих випадках деградаційні процеси мінімально впливають на обсяги вирощеної сільськогосподарської продукції. Відчутнішими вони можуть бути лише тоді, коли масштаб і глибина негативних екологічних впливів є значними.

Водночас, як свідчить досвід, оптимальна комбінація сільгоспкультур (структура посівів, їх чергування, вибір оптимального сорту для посівів тощо) може суттєво зменшити негативний вплив антропогенних факторів на якість та екологічну цінність земель сільськогосподарського призначення, а в окремих випадках практично повністю його знівелювати.

Ці нюанси слід враховувати в екологічній оцінці. Іншими словами, зовнішній фактор впливу, взаємодіючи з іншим, може або послабити дію один одного, або її повністю знівелювати. Зауважимо, що екологічна оцінка земель сільськогосподарського призначення не повинна пов'язуватися з формами власності та господарювання.

За необхідності можна здійснювати поетапне проведення такої оцінки. Це повною мірою стосується і грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення за екологічними показниками, яку можна вважати своєрідною проміжною ланкою між грошовою та екологічною оцінкою. Так, першим етапом проведення грошової оцінки земель за екологічними показниками є визначення вмісту гумусу на відповідних сільськогосподарських угіддях.

Екологічна ефективність сільськогосподарського землекористування значною мірою залежить як від економічних і соціальних, так і суто екологічних проблем, а отже, є безпосередньою (у деяких випадках вирішальною) складовою економічної ефективності сільськогосподарського землекористування. При цьому її значимість постійно зростатиме.

Найбільш узагальнено грошова оцінка земель під ріллею та сіножатями (Гр) буде визначатися за формулою:

$$Гр = (Вг * Впг) / Д, \quad (1)$$

де: Гр – вартість 1 га ріллі або 1 га сіножатей, грн.;

Вг – вміст гумусу на розораних землях або на землях під сіножатями, т/га;

Впг – вартість відновлення гумусу, грн./т;

Д – середньорічний дохід, одержаний на ріллі або сіножатях, грн./га;

Одержані нами результати оцінки земель наведено в таблиці.

З метою коректного проведення екологічної оцінки необхідно здійснити ранжирування (зонування) земель сільськогосподарського призначення відповідно до їх природних властивостей на три групи. Перша – це землі високоякісні, в тому числі з особливими (регіональними) властивостями, які дозволяють або вирощувати специфічний вид сільськогосподарської продукції,

або масово поширений вид продукції підвищеної якості та в значно більших обсягах, ніж на інших землях. Екологічна цінність таких земель має бути підвищеною, а екологічну оцінку слід здійснювати, враховуючи попит на такі землі.

Таблиця

Грошова вартість ріллі і сіножатей за екологічним показником вмісту гумусу в ґрунті за станом на 01.01.2008 р., грн./га*

Область	Рілля	Сіножаті
Україна	6053,1	6134,8
АР Крим	4391,3	4463,2
Вінницька	4658,9	4734,1
Волинська	2453,8	2519,9
Дніпропетровська	6373,8	6456,2
Донецька	8597,0	8679,5
Житомирська	4529,1	4606,4
Закарпатська	2667,1	2734,8
Запорізька	6781,2	6838,8
Івано-Франківська	5074,8	5138,8
Київська	3888,7	3966,4
Кіровоградська	7038,6	7128,0
Луганська	8529,2	8602,9
Львівська	4021,9	4085,9
Миколаївська	6148,2	6234,9
Одеська	5888,6	5980,4
Полтавська	5674,6	5759,5
Рівненська	4145,8	4220,1
Сумська	7548,4	7632,6
Тернопільська	5844,9	5920,9
Харківська	7729,3	7808,4
Херсонська	4583,0	4666,2
Хмельницька	5451,4	5526,0
Черкаська	4631,5	4712,2
Чернівецька	4208,0	4277,4
Чернігівська	4278,8	4362,9

* Розрахунки автора

До цієї групи потрібно в першу чергу віднести землі, розташовані біля міст, рекреаційних зон тощо. І хоча природні властивості земель сільськогосподарського призначення, що розташовані у приміських зонах, є значною мірою втраченими, та їх грошова вартість буде високою, особливо коли є можливість змінити їх цільове призначення.

Друга група – це землі сільськогосподарського призначення середньої якості. На таких землях можна вирощувати більшість видів сільськогосподарських рослин, притаманних тій чи іншій природній зоні.

Попит на них є сталим, внаслідок чого їх грошова вартість не опускається нижче умовного середнього рівня. Для цих земель доцільне застосування існуючих методик екологічної та економічної оцінки. У них використовуються і найбільш типові системи землеробства.

Третя група включає землі сільськогосподарського призначення найгіршої якості. Вони потребують значних витрат трудових, а для покращення природних властивостей – ще й фінансових ресурсів. Як правило, це невеликі за розмірами ділянками, економічна ефективність їх використання є досить низькою, а екологічна цінність – найнижчою. Стосовно таких земель слід встановлювати особливі способи використання, зокрема, у двох напрямках: перший – це мінімізація їх використання взагалі шляхом зміни цільового призначення; другий – стимулювання власників та землекористувачів до відтворення втрачених цими землями природних властивостей.

Ситуацію з екологічною оцінкою земель сільськогосподарського призначення в нинішній період ускладнює наявність великої кількості малих форм господарювання і земельних угідь у них. Варто зауважити, що оцінка невеликих за розмірами земельних ділянок матиме суб'єктивний характер і буде повною лише за умови врахування всіх впливів і факторів. На великих земельних масивах з аналогічними екологічними умовами з організаційного погляду така оцінка буде непомірно громіздкою, а з економічного – надзвичайно дорогою.

Власне екологічна оцінка земель повинна здійснюватися регулярно. Позапланово її слід здійснювати в ситуаціях, які призводять до суттєвого погіршення якості земель навіть на незначних площах. Також потрібно застосовувати уніфіковану методику оцінки незалежно від того, на землях якої форми власності вона здійснюватиметься. Екологічна оцінка земель сільськогосподарського призначення має базуватися на об'єктивній та неупередженій процедурі і методиці її проведення, ефективному оцінюванні та повноті і комплексності власне оцінки тощо.

Важливим напрямом підвищення ефективності сільськогосподарського землекористування та екологічної оцінки земель є впорядкування так званого резервного земельного фонду. На поточний момент землі запасу стали джерелом збагачення окремих недобросовісних керівників місцевих громад та реформованих колективних господарств.

За суттю категорія земель запасу нині стала механізмом незаконної зміни цільового призначення. Ось чому землі запасу потрібно розділити, створивши резервний фонд земель різних видів сільськогосподарських угідь та земель несільськогосподарського призначення. Таке розмежування дасть змогу уникнути спекуляції щодо нецільового використання земель, а місцевій громаді при запровадженні ринку земель сільськогосподарського призначення регулювати пропозицію на відповідні групи через їх продаж з одного із резервних земельних фондів.

Новим прийомом екологічної оцінки земель сільськогосподарського призначення може бути їх оцінка через якість вирощеної на них продукції. Під показником якості розуміють показник, за якими приймається рішення щодо економічної оцінки власне продукції [2, с.74]. Оскільки природні фактори більшою мірою залучені у процес формування якості сільськогосподарської продукції, ніж антропогенні, то можна говорити, що оцінка цього показника стосується здебільшого екологічної оцінки земель.

Останніми роками зменшилась як ефективність, так і кількість заходів щодо контролю за якістю сільгосппродукції, що призвело до її погіршення. Оскільки якість продукції впливає як власне на економічну ціну землі, так і на її екологічну оцінку, то підвищення економічної ціни продукції та покращення її якості збільшить екологічну цінність земель.

Кінцевою метою екологічної оцінки земель сільськогосподарського призначення є, з одного боку, збереження природних властивостей земель та ґрунтів, а з іншого – підвищення їх продуктивності. Визначальними напрямками збереження екологічної цінності земель мають стати: покращення екологічної та економічної ефективності їх використання; підвищення ступеня (рівня) і масштабів охорони земель; розширення напрямів та способів відтворення земель і зростання ефективності їх впровадження; залучення до раціонального землекористування всіх суб'єктів земельних відносин і розподіл відповідальності за заходи щодо екологізації землекористування між ними залежно від фінансових можливостей та правових обмежень; ширше застосування державою механізму фінансового стимулювання найбільш добросовісних, з погляду на виконання екологічних вимог та дотримання екологічних принципів, землекористувачів і землевласників тощо.

Окреслені напрями необхідно узгоджувати із стратегічними загальносуспільними (загальнодержавними), міждержавними (планетарними) завданнями та інтересами суб'єктів (одноосібних і громади) найнижчого рівня землекористування згідно з природно-кліматичними, рельєфними, історичними, соціальними та іншими умовами господарювання. На цьому шляху слід запобігати втратам найбільш родючих сільськогосподарських земель і не тільки через зовнішні (природні або антропогенні) впливи, але і шляхом припинення необґрунтованого перерозподілу особливо цінних та високопродуктивних земель. Ця категорія земель сьогодні здебільшого повністю вилучається із сільськогосподарського обігу. Із запровадженням ринку земель сільськогосподарського призначення процес вилучення поширюватиметься, у тому числі з метою їх подальшого перепродажу.

Методологічно важливим є дослідження загальних закономірностей та взаємозв'язків між елементами та індивідуальними особливостями кожного з елементів екологічної оцінки земель [3, с. 13]. Власне екологічна оцінка повинна враховувати особливості екологічних та ландшафтних систем земель [4, с. 20].

Економічний зміст екологічної оцінки полягає у згладжуванні суперечностей між економічною доцільністю в процесі використання земель сільськогосподарського призначення та екологічною обмеженістю такого використання. Це може відбуватися і шляхом зміни форм та інтенсивності впливу суспільства на навколишнє середовище [5, с. 27].

При використанні земель сільськогосподарського призначення вирішальними мають стати: визначення напрямів та допустимих погоджень інтересів сільгоспвиробників і загальносуспільних інтересів; виявлення єдиних критеріїв та підходів до оцінювання ступеня важливості індивідуальних

(особистих), колективних (громадських) та суспільних (державних) інтересів; узгодження рівнів (мінімальних та оптимальних) екологічної доцільності сільськогосподарського землекористування тощо.

Оскільки загальним критерієм економічної оцінки земель сільськогосподарського призначення є продуктивність праці при відповідному рівні інтенсивності землеробства [6, с.4], то при екологічній оцінці необхідно враховувати результати сільськогосподарського землекористування окремо по кожному рівню інтенсивності.

Одним із найбільш важливих напрямів екологічної оцінки земель сільськогосподарського призначення нині є оцінка ерозійної небезпеки власне земель. Її основу становлять рельєфні особливості та гідрографічна мережа. Остання визначається за такими показниками, як водозбірна площа, довжина водостоку, середня висота водостоку, густина розчленування рельєфу. Відповідно рельєфні особливості включають: довжину й крутизну схилів, кількість опадів та їх режим, характер рослинного покриву тощо.

На ерозійність земель суттєво впливає будова ґрунтового профілю. Зокрема, у розчленованих водостоками долинах ґрунті різновидності змінюються кожні 50–300 м [7, с. 27]. Дослідження свідчать, що між крутизною схилів і площею змитих земель існує тісний взаємозв'язок. До того ж із зростанням довжини схилу площа змитих земель також збільшується. На ступінь змитості земель впливає і рівень їх розораності: чим він вищий, тим більшою є ерозійна небезпека земель.

Основним елементом оцінювання екологічних збитків при використанні земель має бути механізм оцінки можливих, а не вже існуючих збитків. Іншими словами, необхідно перейти від оцінювання наслідків до оцінки можливої кількості та величини цих наслідків (збитків) у майбутньому.

Для цього на першому етапі слід запровадити визначення переліку потенційних наслідків. Далі необхідно розрахувати ймовірність прояву кожного з них і тільки потім – їх потенційну величину і відповідні заходи щодо попередження. Встановлення факту негативних наслідків (екологічних збитків) повинно базуватися на аналізі вже існуючих наслідків і залежно від їх поширення та обсягів необхідно визначати можливі збитки.

Екологічність заходів щодо усунення попередніх негативних наслідків у сільськогосподарському землекористуванні та вдосконалення власне процесу землекористування як з погляду його масштабу, так і пріоритетів дозволить розробити та обґрунтувати систему ефективного сільськогосподарського землекористування.

Отже, загальним критерієм екологічної оцінки земель сільськогосподарського призначення має бути не лише екологічна обґрунтованість їх використання, але й збереження існуючих природно-кліматичних та інших умов території та природних властивостей власне земель. У разі, коли на певній території природно-кліматичні умови (насамперед мікрокліматичні) значно погіршилися, потрібно застосовувати інший критерій,

а саме витрати на відновлення цих властивостей та умов до попереднього природного стану.

Нині в Україні створена система відшкодування за нераціональне використання земель сільськогосподарського призначення, яка не зіставна із фінансовими можливостями суб'єктів землекористування. Це призводить до ігнорування суб'єктами сільськогосподарського землекористування накладеного на них стягнення або до переходу їх на інші види діяльності, наприклад, змінюється напрям використання відповідної категорії земель.

Фінансово-економічне відшкодування практично не враховує різницю між фінансовими можливостями окремих суб'єктів землекористування, а порушення не мають чіткого розмежування як за масштабом, так і величиною, в тому числі й інтенсивністю їх здійснення. А отже, необхідно поступово збільшувати заохочення землекористувачів. Воно має розвиватися не тільки в економічній площині. Для цього потрібно насамперед визначити загальнооспільні пріоритети і цінності в галузі сільського господарства.

Література

1. Государственный учет земель и их качественная оценка / Под ред. Н.В. Бочкова. – М.: Колос, 1973. – 176 с.
2. Германчук Г.Н., Шпичак А.М. Ценовой механизм и реализация продукции в АПК. – К.: Урожай, 1987. – 56 с.
3. Федоров М.М. Теоретико-методические основы сбалансированного развития процесса природопользования. – СПб.: РАН ИПРЭ, 2000. – 17 с.
4. Vasile N. Cutuleac. Ecologia lenbschaftului. – Manual. – Cernauti: Puta – Alexandru cel Bun, 2003. – 240 p.
5. Веклич О.О. Економічний механізм екологічного регулювання в Україні. – К.: УДНCR, 2003. – 259 с.
6. Информация о результатах научных исследований в области экономики и организации сельского хозяйства Украинской ССР за 1966–1972 гг. / Под ред И.И. Жадана. – К.: КИИИ, 1974. – 225 с.
7. Волощук М.Д., Третьяк А.Н., Юзефацюк Ч.О. Противоэрозионная мелиорация эродированных земель в Прут-Днестровском междуречье. – Львов: ЛНУ, 1995. – 196 с.

УДК 502.6

Ю.Г. ГУЦУЛЯК
Косовський відділ проблем гірського землекористування
Івано-Франківського інституту АПВ УААН

СИСТЕМНІ ЛАНДШАФТНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ПЕРШОЧЕРГОВІ ЗАВДАННЯ СУЧАСНОЇ НАУКИ І ПРАКТИКИ

Провідна ознака системного підходу є вивчення структури систем як результату взаємодії в просторі і часі її частин і власне системи з навколишнім середовищем. Таке уявлення про суть системного підходу покладене в основу геоструктурної парадигми. У цій парадигмі комплекс системних досліджень